

The Necessity of the Re-correcting Taleb-e-Amoli's Sonnets (Ghazaliat)

Ruhollah Askari*

Seyed Mohammad Dashti**

Abstract

Editing manuscripts is the most fundamental type of research in academic research. Taleb-e Amoli is among the most well-known poets in the eleventh century AH. His sonnets, which include more than half of his songs, contain nearly 13000 verses. Although Taheri Shahab (in 1968) has corrected and published Taleb-e-Amoli's Divan (collection), in order to correct, it is necessary to use all the authentic sources and copies available. Issues such as not using numerous available manuscripts, not reporting inaccurate versions and alternatives in the printed version, and wrong selections lead the authors of this paper while introducing a valid manuscript not used in the previous correction of this work, to criticize and investigate the previous correction of the book. This re-examination attempts to address some of these shortcomings and misreading by researching the text and using the new manuscript. As a result of the present study, a number of new sonnets and verses were added to Taleb's collection. This completes the shortcomings of the printed version as far as possible. Recording the duplicate version and some new vocabulary is another result of this study. In addition, research into the work makes a new introduction to the stylistic features of Taleb's sonnets and other related topics to be made easier for scholars of Persian poetry and literature to ensure proper judgment and interpretation about Taleb's collection.

Introduction

The authors of this paper examined the need to redefine Amoli's sonnets. In this article, first, the position of Taleb Amoli's sonnets in the Indian style of Persian poetry is briefly stated, the research that has been done in this regard is presented and the importance of this research is stated. The manuscripts used in this research are introduced and the characteristics of these sources are briefly described. New sources are very useful in achieving the goals of this research. However, the published version is also one of the most important sources of this research and new sources are considered as complementary. Even the printed text sometimes prevails over new sources and editions and corrects their mistakes. The authors illustrate and attempt to correct the defects of the printed version by providing examples of it and comparing it with new sources. One of the defects is that sonnets are not written in the printed version. Also, bits that are in the sonnets, missing words, or the misspelled words are other defects. Considering that the printed version did not use these manuscripts, it is necessary to revise Amoli's sonnets.

Material & Methods

The authors of this study, first by looking at existing sources and versions, have considered one version as the base version. However, this version is not completely alone and has been used in several other versions such as new manuscripts and the print edition. It has also been cited as an important and credible resource. By comparing the base version and other versions used with the print version, we have tried to provide a new correction as far as possible without any error. The reading and correction of the text used the characteristics of the poet's stylistic, linguistic, literary, and aesthetic aspects. Sometimes examples of other poets and contemporaries of the poet helped to correct it. In this research, the method of eclectic correction has been used.

Discussion of Results & Conclusions

Having multiple versions makes it difficult to investigate a work, but given that each version has its own set of features, it is very useful in reaching a well-cited and well-cited text. Correcting texts

* PhD Candidate, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Salman Farsi University of Kazerun, Iran.

** Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Salman Farsi University of Kazerun, Iran.

repeatedly does not exclude one or two prints from the same work. Taheri Shahab has edited and published Taleb Amoli's poetry based on an old and authentic manuscript, but having access to other authentic versions has allowed him to oppose the printed version in order to make a new correction of Taleb Amoli's sonnets. The following are the results of this study:

(A) With the addition of new sonnets that did not appear in the print edition, the collection of Taleb has become more complete.

(B) The fallen bits in the printed version have been added to the sonnets to counter new and authentic versions.

(C) Coping with new versions has made it possible to correctly record some words in the text of the verse, or at least it has been possible to select from among several recordings by copying transcripts.

(D) Re-corrections have been made to the suspensions and directories which do not appear in the printed version.

The authors of this article hope that the new correction of Taleb Amoli's sonnets will open up new vistas in the field of correction of other literary works and will be useful for researchers and enthusiasts of Persian language and poetry.

Keywords: Taleb-e-Amoli, Ghazaliyat (Sonnets), Codicology, Re-correction

References

1. Amoli, T. (1664). *Majmoe sher*. Manuscript No. 1018. Tehran: Islamic Consultative Assembly.
2. Amoli, T. (1679). *Majmoe sher*. Manuscript No. 217. Tehran: University of Tehran.
3. Amoli, T. (1679). *Majmoe sher*. Manuscript No. 1953. Tehran: National Library.
4. Amoli, T. (1679). *Majmoe sher*. Manuscript No. 20802. Tehran: Islamic Consultative Assembly.
5. Amoli, T. (1686). *Majmoe sher*. Manuscript No. 3518.
6. Amoli, T. (1690). *Majmoe sher*. Manuscript No. 5393. Tehran: Mallek Library.
7. Amoli, T. (1967). *Koleyat-e- Ashare Taleb*. Tehran: Sanayi Publication.
8. Amoli, T. (n.d.). *Majmoe sher*. Manuscript No. 1019. Majlese Shoray Eslami.
9. Amoli, T. (n.d.). *Majmoe sher*. Manuscript No. 12. Tehran: Islamic Consultative Assembly.
10. Amoli, T. (n.d.). *Majmoe sher*. Manuscript No. 4707. Tehran: University of Tehran.
11. Amoli, T. (n.d.). *Majmoe sher*. Manuscript No. 6518. Tehran: University of Tehran.
12. Amoli, T. (n.d.). *Majmoe sher*. Manuscript No. 5591. Tehran: Mallek Library.
13. Amoli, T. (n.d.). *Majmoe sher*. Manuscript No. 5543. Tehran: Mallek Library.
14. Amoli, T. (n.d.). *Majmoe sher*. Manuscript No. 5092. Tehran: Mallek Library.
15. Amoli, T. (n.d.). *Majmoe sher*. Manuscript No. 127. Sepahsalar School.
16. Azar, B. L. (1956). *Atashkade*. Edited by Hasan Saadat Naseri, Tehran: Amir Kabir Publication.
17. Azad, B.G. (2014). *Sarv-e- Azad*. Edited by Mir Hashem Mohaddes, Tehran: Safir Ardahal Publication.
18. Dabirseayghi, M. (Ed.) (1976). *Divane Lameei*. Tehran: Ashrafi Publication.
19. Derayati, M. (2012). *Fehrestgane Noskhehaye Khati Iran*. Tehran: Islamic Revolution Document Center.
20. Eidgahe, T. V. (2015). Tashihe Beithayi Az Koleyate Taleb-e Amoli. *Namay-e-Farhangestan*, 25, 79-92.
21. Ekram, S. M. (Ed.) (1977a). *Seraj-e- Monir*. Eslamabad: Center of Persian Research.
22. Ekram, S. M. (Ed.) (1977b). *Karname*. Eslamabad: Center of Persian Research.
23. Fakhr Daei, M (Ed.) (1984). *Sherolajam*. Tehran: Donyaye Ketab's Publication.
24. Ghahraman, M. (Ed.) (1985). *Divane Saeb*. Tehran: Elmi Farhangi Publication.
25. Ghahraman, M. (1999). *Sayyadane Maani*. Tehran: Amir Kabir Publication.
26. Ghanbari, M. (2004). *Zendagi va Shere Taleb-e Amoli*. Tehran: Zavvar Publication.
27. Golchin Maani, A. (Ed.) (1984). *Tazkere Meikhane*. Tehran: Eghbal Publication.
28. Gudarzi, F. (2003). *Zendagi Va Karname Adabi Taleb*. Tehran: Publication of Ministry of

Culture and Islamic Guidance.

29. Hashem, M. (Ed.) (1980). *Toozake Jahangiri*. Tehran: Bonyad-e- Farhange Iran Publication.
30. Joya, J. (2008). Taammolate Nazari karamad Dar Tashihe Moton. *Mirror of Heritage*, 42, 24-73.
31. Moataman, Z. (1992). *Tahavvole Shere Farsi*. Tehran: Tahoori Publication.
32. Naghavi, A. (1968). *Tazkere Nevisi Dar Hend o Pakestan*. Tehran: Elmi Publication.
33. Naji, M. (Ed.) (2009). *Arafatal Asheghin*. Tehran: Asatir Publication.
34. Nasrabadi, M. (1999). *Tazkeraye Nasrabadi*. Tehran: Asatir Publication.
35. Nowshahi, A. (Ed.) (2006). *Majalese Jahangiri*. Tehran: Miraas Maktoob Publication.
36. Razaghi Shani, A. (2007). *Mashahire Irani Taleb-e- Amoli*. Tehran: Tirgan Publication.
37. Raeisi, E. (2015). Zaroorate Tashihe Mojadade Majmooaye Rasaele Aziz Nasafi. *Mirror of Heritage*, 57, 325-346.
38. Salim Akhtar, M. (Ed.) (1979). *Majmaoshoaraye Jahangiri*. Karachi: Aseye Saghir Publication.
39. Yalameha, A. (2011). Barrasi va Tahlile Noei Az Tasaroffate Kateban Dar Noskhehaye Khati. *Didactic literature journal*, 9, 126-139.

فصل نامه متن شناسی ادب فارسی (علمی- پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم
شماره دوم (پیاپی ۴۶)، تابستان ۱۳۹۹، صص ۹۵-۱۱۴
تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۲/۲، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۶/۱۲

ضرورت تصحیح دوباره غزلیات طالب آملی

روح اله عسکری* - سید محمد دشتی**

چکیده

تصحیح متون بنیادی ترین تحقیق ادبی در نظام دانشگاهی مطالعات ادبی است. طالب آملی از شاعران بنام قرن یازدهم است. غزلیات او حدود سیزده هزار بیت است که بیش از نیمی از سروده های او را تشکیل می دهد. محمد طاهری شهاب کلیات دیوان طالب آملی را در سال ۱۳۴۶ تصحیح کرد و آن را به چاپ رساند. استفاده از همه منابع و نسخه های معتبر موجود از نکات لازم تصحیح است. مسئله اصلی این پژوهش استفاده نکردن از نسخه های متعدد موجود، گزارش نشدن نسخه بدل ها و گزینش های نابجا در نسخه چاپ شده است. نگارندگان این نوشتار ضمن معرفی نسخه های معتبر استفاده نشده در تصحیح قبلی، آن را نقد و بررسی کرده اند. در این مقابله دوباره سعی بر این است که با روش تحقیق در متن و استفاده از نسخه های جدید، برخی از این کاستی ها و خوانش های اشتباه زدوده شود و تعلیقات و فهرست های مناسب برای غزلیات طالب آملی فراهم شود. از یافته های پژوهش این است که تعدادی غزل و ابیات جدید به مجموعه غزل های طالب اضافه می شود و افتادگی های نسخه چاپی را تا حد ممکن کامل می کند. ثبت نسخه بدل ها و ضبط صحیح برخی واژگان از دیگر نتایج این تحقیق است. همچنین تحقیق درباره این اثر باعث می شود مقدمه ای جدید در باب ویژگی های سبکی غزلیات طالب و سایر موضوعات مربوط به او آماده شود؛ در نتیجه پژوهش در این باره برای محققان شعر و ادب فارسی آسان تر خواهد شد و با ثبت نسخه بدل ها امکان داوری و برداشت مناسب از مجموعه غزل های طالب آملی فراهم می شود.

واژه های کلیدی

طالب آملی؛ غزلیات؛ نسخه شناسی؛ تصحیح دوباره

*دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سلمان فارسی، کازرون، ایران ruas353@yahoo.com

**استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سلمان فارسی کازرون، ایران. (نویسنده مسؤول) seyeyedmohammaddashti@gmail.com

Copyright © 2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

مقدمه

متون ادبی هر ملتی بخش بزرگی از پیشینه فرهنگی آنان است. در سده‌های دهم و یازدهم هجری، گرچه از شکوه و رونق سبک عراقی خبری نبود، شکوفایی حوزه جغرافیایی هند و توجه دربار گورکانیان هند به زبان و ادب فارسی، بی‌توجهی دربار ایران به شعر را جبران می‌کرد. وقتی منتقدان از سبک اصفهانی (هندی) سخن به میان می‌آورند، برجسته‌ترین تفاوت غزل این دوره با گذشته را در تنوع مضمون و محتوا می‌دانند و حتی به‌نوعی آن را غزل اجتماعی می‌نامند (موتمن، ۱۳۷۱: ۳۷۰). صائب را نماینده کامل این سبک نامیده‌اند و کمابیش این نظر در باب غزلیات او و دیگر شاعران این دوره صدق می‌کند. طالب آملی که در هند کمی بیش از صائب، نام و نشانی به دست آورد و بیشتر اشعار خود را در قالب غزل سرود، از نظر تنوع موضوع در غزلیات از صائب کمتر نیست. به همین سبب، داشتن متنی منقح از غزلیات او ضروری به نظر می‌رسد. دانش و فن تصحیح متون «در اصطلاح، یک دسته از معلومات و روش‌هاست که هدف از تنظیم و به‌کار بستن آن در مورد هر متن، به دست دادن متنی هرچه نزدیک‌تر به متن اصلی است که از زیر نظر قلم نویسنده آن خارج شده باشد» (جهانبخش، ۱۳۸۷: ۲۴).

برای رسیدن به این هدف، استفاده از دو بخش «تحقیق در اثر» و «تحقیق در متن» (رئیسی، ۱۳۹۴: ۳۲۶) مؤثر است. بخش تحقیق در اثر، به ما در شناسایی نسخ معتبر، تهیه فهرست‌ها و تعلیقات، سبک‌شناسی غزلیات، تهیه مقدمه مناسب، جایگاه سبکی شاعر و ... کمک می‌کند. تحقیق در متن نیز مشکلات نسخه چاپی شامل بدخوانی‌ها، گزینش‌های نابجا، گزارش‌نشدن نسخه‌بدل‌ها، افتادگی‌ها و ... را برطرف می‌کند.

طالب آملی و تذکره‌ها

هدف در این بخش بیان شرح زندگی طالب نیست؛ زیرا در مقدمه کلیات چاپ‌شده، به این موضوع به‌طور مفصل پرداخته شده است؛ اما ذکر نکاتی ضروری به نظر می‌رسد. عصر زندگی طالب، دوره رواج تذکره‌نویسی در هند است (نک. نقوی، ۱۳۴۷: هفت) و چندین تذکره در زمان حیات طالب نگارش شده است؛ اما در باب شرح حال زندگی او ابهامات بسیاری دیده می‌شود. نویسندگان دو تذکره عرفات/العاشقین و میخانه به‌طور مفصل شرح دیدارها و دوستی و هم‌صحبتی خود با طالب را بیان کرده‌اند؛ ولی در معرفی او به اصطلاحات کلی و اوصاف عمومی مانند «غنچه سیراب گلستان سخندانی، جوهر مخزن قابلی، گوهر معدن کاملی، محمد طالب آملی» (اوحدی، ۱۳۸۸: ۲۲۳۹) بسنده کرده‌اند. در میان معاصران طالب، عبدالنبی فخرالزمانی در تذکره میخانه - با آنکه طالب ساقی‌نامه مشهوری ندارد - شرح کامل و نسبتاً مفصلی در باب او نگاشته که احتمالاً به‌سبب مرتبه ملک‌الشعرایی او در دربار جهانگیرشاه بوده است (نک. فخرالزمانی، ۱۳۶۳: ۵۴۶). نویسنده تذکره مجمع‌الشعرای جهانگیری با آنکه هم‌عصر طالب است، او را اهل ترمذ می‌داند (قاطع‌الهروی، ۱۹۷۹: ۱۳۸). چنین اشتباهاتی باعث می‌شود تا در باب شرح زندگی و قضاوت‌های این نویسندگان در باب شاعران، استناد به این تذکره‌ها با احتیاط بیشتری صورت گیرد.

هرچه تذکره‌نویسان از عصر حیات طالب فاصله می‌گیرند، پریشان‌گویی و آشفتگی در شرح نوشته‌هایشان بیشتر می‌شود. نویسنده دو تذکره سرو آزاد و خزانه عامره، حدود یک قرن بعد از طالب، به‌اشتباه او را برادرزاده حکیم رکن‌کاشی معرفی می‌کند و در چند خط بعد هم خواهر طالب را همسر برادر حکیم رکن‌کاشی می‌داند و به اشتباه خود نیز پی نمی‌برد (آزاد بلگرامی، ۱۳۹۳: ۹۱). در تذکره نصرآبادی هم اشتباهاتی در باب زندگی شاعری او وجود دارد. یکی آنکه طالب را ملک‌الشعرای دربار شاه‌جهان دانسته است؛ درحالی‌که طالب پیش از به تخت نشستن شاه‌جهان فوت کرد؛ دیگر

اینکه به این موضوع اشاره دارد که شاه می‌خواست منصب مهرباری را به او عطا کند (نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۳۲۲)؛ درحالی‌که این واقعه مربوط به زمانی است که طالب در خدمت وزیر جهانگیر بوده و مدتی هم منصب مهرباری را برعهده داشته است؛ در شعر زیر نیز به آن اشاره کرده است:

دو صنفانند اهل طبیعت که هرگز
ندارند با هم سر سازگاری
یکی را فرومایگی کرد شاعر
یکی را بزرگی و عالی‌تباری
من آن شاعرم شکرالله که دارم
ز بخت بلند خود امیدواری
به گلزار معنی هزار فصیحم
به منصب چه شد نیستم گر هزاری
چو مهر تو دارم چه حاجت به مهرم
مرا مهرباری به از مهرباری
(آملی، ۱۳۴۶: ۱۵۵)

افزون بر تذکرها، کتاب‌های تاریخی عصر گورکانیان نیز از منابعی است که می‌توان در شرح حال ادیبان و شاعران از آنها بهره برد. خوشبختانه در عصر جهانگیرشاه، منابعی از این دست کم نیست. دیگر اینکه «باید دانست که هریک از فرمانروایان تیموری سخن‌فهم و آشنا به رموز سخن بوده‌اند؛ لکن جهانگیر در این فن استاد و مهارتی بسزا داشته است» (نعمانی، ۱۳۶۳: ۱۳۹). جهانگیرشاه فقط در باب شعر معاصران خود اظهارنظر نمی‌کرد و حتی در باب آثار گذشتگان، به‌ویژه سعدی و حافظ نیز اظهارنظر کرده است و در جایی غزل سعدی را بسیار عالی‌تر می‌دانست (لاهوری، ۱۳۸۵: شصت و هفت). ذکر دقیق اختصاص لقب ملک‌الشعرایی به طالب آملی، مختصر ذکری از او و آوردن نمونه‌هایی از شعر او در *جهانگیرنامه*، نشانه شعرشناسی و احترام به شاعران در نزد گورکانیان هند است (جهانگیر گورکانی، ۱۳۵۹: ۳۲۴).

نقد و تحلیل طالب آملی در تذکرها

در بیشتر تذکرها، هم به ثبت و ضبط دقیق شرح حال‌ها توجهی نمی‌شد و هم در باب معرفی شخصیت ادبی شاعران، به بیان اوصاف کلی بسنده می‌شد. در این آثار، به‌ندرت به شیوه‌های خاص یک شاعر اشاره شده است. همان ویژگی‌های کلی که درباره شاعران بیان می‌شد در باب شعر آنان نیز گفته می‌شد. درباره قدرت سخنوری طالب آملی هم کلیاتی بیان شده است؛ اما به شگردهای خاص شاعری یا نمونه‌های خاص او هیچ اشاره‌ای نشده است. در میان تذکرها، آزاد بلگرامی با مقایسه‌ای بین صائب و طالب آملی، تیزفهمی صائب را بر طالب ترجیح می‌دهد و طالب را به‌سبب تفاخر در سرایش قصیده‌ای صد بیتي نکوهش می‌کند؛ اما صائب با وجود سرودن قصیده‌ای طولانی‌تر، هیچ‌گونه اظهار کمالی نمی‌کند و تواضع و فروتنی صائب را می‌ستاید (آزاد بلگرامی، ۱۳۹۳: ۹۱). در *تذکره آتشکده* نیز آذر بیگدلی بر شعر طالب ایراد می‌گیرد که مطلوب شاعران فصیح نیست (آذر بیگدلی، ۱۳۳۴: ۸۷۰)؛ ولی هیچ معیاری برای فصیح‌نبودن شعر طالب ذکر نمی‌کند.

تنها شاعری به نام منیر لاهوری که تقریباً هم‌عصر طالب است (م ۱۰۵۴ ق)، در کتاب *مختصری به نام کارنامه* با ذکر تعداد اندکی از اشعار شاعرانی مانند عرفی، زلالی، ظهوری و طالب به نقد و بررسی شعر این شاعران پرداخته است که در نوع خود کم‌نظیر است. منیر لاهوری در این اثر، چند نمونه از اشعار طالب آملی را نقد کرده و درباره تشبیهات و استعاره‌های طالب داوری کرده است (لاهوری، ۱۹۷۷: ۱۴). البته خان آرزو در کتاب *سراج منیر* در جانب‌داری از این شاعران، به ایرادهای منیر لاهوری پاسخ گفته است (خان آرزو، ۱۹۷۷: ۵۲). هدف از بیان این موارد، پرداختن به زندگی طالب آملی نبود؛ بلکه مقصود بیان ناگفته‌هایی بود که در ذکر مطالب تذکرها در مقدمه نسخه چاپی به آن اشاره نشده بود.

پیشینه پژوهش

کلیات اشعار طالب آملی به کوشش محمد طاهری شهاب در سال ۱۳۴۶ به چاپ رسیده است. این کتاب مقدمه‌ای مفصل درباره طالب دارد و همه آثار شعری طالب را در بر می‌گیرد. محمدرضا قنبری نیز در سال ۱۳۸۳ تعدادی از غزلیات طالب را با عنوان *شاعر گل‌های آتش برگزیده* و چاپ کرده است. فرامرز گودرزی در سلسله‌مقالاتی که در سال ۱۳۵۵ در مجله هنر و مردم نوشته است، به موضوعات مختلفی درباره طالب آملی پرداخته است؛ این مطالب در سال ۱۳۸۲ در کتابی به نام *زندگی و کارنامه ادبی آملی* به چاپ رسید. علی رزاقی شانی در سال ۱۳۸۶ در مجموعه *مشاهیر ایرانی* کتابی مختصر در شرح حال طالب آملی و ویژگی‌های ادبی او نگاشته است. بیشتر پژوهش‌های دانشگاهی که درباره غزلیات طالب صورت گرفته، تحلیلی و سبک‌شناسانه است. از میان این پژوهش‌ها تنها وحید عیدگاه طرهبه‌ای مقاله‌ای با عنوان «تصحیح بیت‌هایی از کلیات طالب آملی» با دیدگاه انتقادی متنی در سال ۹۴ به چاپ رسانده است که به تصریح نویسنده ملاک او نه براساس نسخه‌شناسی و مقابله نسخ، بلکه قواعد سنتی شعر فارسی و ویژگی‌های سبکی شاعر بوده است (عیدگاه طرهبه‌ای، ۱۳۹۴: ۷۹).

اهمیت پژوهش

بخش بسیاری از سروده‌های طالب آملی غزلیات اوست که مرحوم طاهری شهاب در کلیات شاعر، آن را چاپ کرده است. با وجودی که این مصحح گرانقدر در مقدمه، نسخه‌های متعددی را نام برده است، متأسفانه هم نسخه استفاده‌شده خود را معرفی نکرده است، به جز موارد بسیار اندک، و هم از نسخه‌بدل‌ها نیز بهره نبرده و تنها ضبط یک نسخه از نسخ متعدد به‌جامانده را معتبر دانسته است. به همین سبب، کاستی‌هایی در این چاپ وجود دارد که تصحیح دوباره اثر را ضروری می‌کند. آقای محمد قهرمان نیز در کتاب *صیادان معنی* در بخش طالب آملی به غلط‌های این چاپ و ضرورت تصحیح دوباره آن اشاره کرده است (نک. قهرمان، ۱۳۷۸: ۵۳).

معرفی نسخه‌ها^۱

مرحوم طاهری شهاب در مقدمه کلیات چاپی و از قول سرهنگ عبدالرشید، فهرست نسخه‌هایی را در کتابخانه‌های خارج از ایران ارائه کرده است و قدیم‌ترین نسخه را نسخه شیخ محمد دین مربوط به سال ۱۰۴۲ هجری، یعنی شش سال پس از درگذشت شاعر می‌داند (نک. آملی، ۱۳۴۶: شصت و شش). گلچین معانی تاریخ کتابت این نسخه را سوم ماه محرم‌الحرام سنه ۱۰۶۲ ثبت کرده است و تصریح دارد مصحح تاریخ کتابت را اشتباه خوانده است (گلچین معانی، ۱۳۶۹: ۷۷۴)؛ مصحح نسخه‌های داخل ایران را هم معرفی کرده است؛ اما فهرست او کامل نیست. اینکه چرا از همان نسخه‌های معرفی شده، استفاده نکرده‌اند، احتمالاً به این سبب بوده است که به قدمت نسخه خود اطمینان کرده‌اند و نزدیکی تاریخ کتابت نسخه با زمان وفات طالب را دلیلی برای بهره‌نبردن از سایر نسخه‌ها دانسته‌اند؛ اما همان‌گونه که در معرفی نسخه خواهیم دید، تاریخ کتابت شش نسخه موجود در ایران بین سال‌های ۱۰۴۳ تا ۱۰۶۹ هجری قمری است که از نظر نزدیکی با زمان فوت طالب تفاوت بسیاری با نسخه شیخ محمد دین ندارد.

بیشتر نسخه‌های موجود از دیوان طالب آملی در کتابخانه‌های ایران، گزیده است و تاریخ کتابت بیشتر آنها قرن یازدهم و اندکی بعد از درگذشت شاعر است. خوشبختانه کاتبان از میان اشعار، به غزلیات توجه بیشتری نشان داده‌اند. در جلد پانزدهم فهرست فنخا، ۴۲ نسخه در داخل ایران معرفی شده است. بسیاری از این نسخه‌ها برگ‌های معدودی

دارد و یک یا دو قصیده از شاعر را شامل می‌شود. این نسخه‌ها گرهی از کار تصحیح بازنمی‌کند. نگارندگان این پژوهش ۱۴ نسخه موجود در داخل ایران را معرفی می‌کنند تا در کنار نسخه چاپی ارزشمند مرحوم طاهری، که در عین حال معتبرترین نسخه موجود خارج از کشور است، بتوانند تصحیح دوباره‌ای از غزلیات طالب آملی ارائه کنند.

نسخه کتابخانه ملی

این نسخه به شماره ۱۹۰۵۳ و به تاریخ کتابت ۱۰۵۸ هجری است. در انجامة نسخه، کاتب آن محمد بن طالب معرفی شده که در کتابخانه امیرالامرا عباس‌قلی‌خان شاملو کتابت شده است. در صفحه ۱۹۱ یادداشت مالک نسخه محمدابراهیم ابن مهدیقلی نوری (۱۲۸۳ ق) وجود دارد. تعداد ابیات این نسخه ۱۰۴۲۱ است که پنج هزار و سیصد و هفتاد بیت آن بخش غزلیات است. این نسخه ۶۱۳ صفحه و هر صفحه ۱۷ سطر دارد. ۳۲۱ صفحه از این نسخه، بخش غزلیات است. بیت‌های زیر آغاز و انجام نسخه است:

آغاز:

چون کج نهم به فرق خرد افسر بیان از مدح شاه اناقه زخم بر سر زبان

پایان:

چون تیر ز هرزه گردیم دل بگرفت مانند کمان چله‌نشین خواهم شد

قسمت غزلیات آن با این بیت شروع می‌شود:

«ما را کشد چو سوی تو شوق بلند ما هر موی تازیانه شود بر سمند ما»

خط نسخه نستعلیق و همه صفحات نسخه جدول‌بندی شده است و بیت پایانی غزل خارج از جدول به شکل ستونی، غزلیات را از همدیگر جدا می‌کند. دو صفحه آغاز بخش غزلیات، سرلوح و کتیبه مرصع و مذهب به نقوش اسلیمی دارد. جدول جداکننده مصرع‌ها، به زر و قرمز و بین سطور تذهیب به کار رفته است. نسخه از مجموعه نوازی و انتقالی از کتابخانه پهلوی به کتابخانه ملی است.

نسخه مجلس ۱۰۱۹

کامل‌ترین نسخه موجود از دیوان طالب در ایران همین نسخه مجلس است. خط نسخه نستعلیق است؛ اما کاتب و سال کتابت آن مشخص نیست. این نسخه، هم از نظر تعداد ابیات و هم ترتیب غزلیات به نسخه چاپی بسیار شباهت دارد. خوشبختانه تعداد غزلیات نسخه کامل است. تعداد برگ‌های نسخه ۴۳۴ برگ و هر برگ ۴۶ سطر دارد. البته در حاشیه بعضی برگ‌ها نیز ابیاتی کتابت شده است. دو قسمت قصاید، افتادگی و تعمیرات بسیار دارد. بسیاری از صفحات بخش قصاید، وصالی شده است؛ اما قسمت غزلیات این نقایص را ندارد. تنها اثر پارگی دو صفحه از بخش غزلیات مشخص است و همین پارگی نیز سبب اختلاف تعداد غزل‌ها با نسخه چاپی شده است. کاتب، به گمان بسیار وراق، صفحه آغازین را با غزل شروع کرده است؛ اما صفحه بعدی قصیده است. درحقیقت صفحه‌بندی نسخه در دو قسمت به هم ریخته است. نگارندگان این نوشتار به قصد تصحیح دوباره غزلیات طالب آملی با مطالعه بیشتر نسخه‌ها، با توجه به کامل بودن بخش غزلیات، این نسخه را در جایگاه نسخه اساس برای مقابله با نسخه چاپی برگزیدند. نسخه با بیت زیر شروع می‌شود:

«به ایما نکته می‌سنجد نمی‌دانم زبانش را خدایا فیض الهامی که دریا بم بیانش را»

برخی ویژگی‌های رسم‌الخطی نسخه ۱۰۱۹ مجلس

اختلاف میان نسخه‌ها از نقش مهم کاتبان سرچشمه می‌گیرد (نک. یلمه‌ها، ۱۳۹۰: ۱۳۹ به بعد). نسخه به خط نستعلیق است؛ اما کاتب نسخه مشخص نیست. از برخی ویژگی‌های نسخه می‌توان پی برد کاتب سواد ادبی نداشته؛ اما ویژگی‌های کاتبان را خوب رعایت کرده است که در ادامه به برخی از این ویژگی‌ها اشاره می‌شود:

در حاشیه نسخه از واژه «صح» استفاده کرده که بیانگر تصحیح اشتباه نوشتاری خود بوده است؛ حتی در متن ابیات و سطرها نیز آثار تصحیح آشکار است. غلط‌های املائی موجود در نسخه بیانگر نداشتن سواد ادبی کاتب است. خواستن و خاستن به جای هم بسیار به کار رفته است. واژه‌هایی مانند «میخاره، مرحم، درسد، وظیفه خار، خار به جای خوار و ...» در موارد بسیاری با این رسم‌الخط کتابت شده است. از دیگر ویژگی‌های نسخه این است که هر جا کاتب متوجه ضبط صحیح کلمه نشده است، جای آن واژه یا عبارت را خالی گذاشته و هیچ واژه‌ای ننوشته است. از نظر نسخه‌شناسان وجود چنین کاتبی غنیمت است.

واژه‌هایی که به «ه بیان حرکت» ختم شده است، هر جا با «ها» جمع بسته شده، علامت «ه» بیان حرکت افتاده است؛ مانند میوها، سورها، دیده‌ها به جای میوه‌ها، سوره‌ها و دیده‌ها. چنانچه کاتب جای واژه‌ها را اشتباه نوشته باشد با قراردادن علامت «م» و «خ» جای صحیح آنها را مشخص کرده است. علامت «م» یعنی این واژه مقدم و «خ» یعنی واژه مؤخر است.

براساس رسم‌الخط فارسی قرن یازدهم به بعد، از بین چهار حرف فارسی «پ، چ، گ، ژ» تنها حرف «گ» است که به شکل «ک» نوشته شده است. نقطه‌گذاری بقیه حروف فارسی کاملاً رعایت شده است. در نوشتن ردیف غزل‌ها، گاهی ردیف مصرع اول و دوم نوشته شده و در بقیه بیت‌ها حذف شده است. در نگارش غزل‌ها، بیت‌ها به صورت افقی کنار هم و تنها بیت پایانی به صورت ستونی بین دو غزل نوشته شده است. نسخه هیچ‌گونه جدول و خط‌کشی ندارد.

نسخه مجلس به شماره ۱۰۱۸

این نسخه، براساس انجامة آن، در ماه رجب ۱۰۴۳ نوشته است. تاریخ کتابت آن تنها یک سال با نسخه اساس چاپی فاصله دارد. نسخه به خط نستعلیق است و کاتب آن مشخص نیست. نسخه ۲۵۱ برگ، هر برگ ۳۴ بیت و حدود ۹۰۰۰ بیت دارد که از این تعداد ۳۶۰۰ بیت آن مربوط به غزلیات است. تعداد غزلیات آن کم است؛ اما به سبب تاریخ کتابت درخور توجه است. در بخش غزلیات، هر غزل داخل جدول قرار دارد و بیت پایانی به صورت ستونی در پایان غزل خارج از جدول اصلی نوشته شده است. صفحه اول بخش غزلیات کتیبه فیروزه‌ای دارد؛ بین سطرها ابری‌سازی شده است و ستون وسط مصرع با شنگرف پر شده است. بخش غزلیات با بیت زیر شروع شده است:

«به ایما نکته می‌سنجد نمی‌دانم زبانش را خدایا فیض الهامی که دریابم بیانش را»

نسخه مجلس به شماره ۲۰۸۰۲

براساس انجامة این نسخه، محمد زمان بن حبیب در ماه ربیع‌الثانی سال ۱۰۵۸ هجری قمری با خط نستعلیق این نسخه را کتابت کرده است. این نسخه در فهرست فنخا معرفی نشده است. نسخه با بیت زیر آغاز می‌شود:

زان سان که فال سرمه زند دیده زره زان سان که طرح و سمه کشد ابروی کمان

در این نسخه، غزلیات از برگ ۱۱۶ تا ۲۱۳ نسخه کتابت شده است. هر برگ ۳۴ بیت و حدود ۳۴۰۰ بیت غزل دارد.

در پایان صفحه غزلیات، ملا اسماعیل ولد ملا نظام به عنوان مالک کتاب در تاریخ ۱۱۴۳ معرفی شده است. جوهر و نوع نوشته این قسمت با متن نسخه تفاوت دارد.

نسخه رهی معیری

این نسخه اهدایی رهی معیری به کتابخانه مجلس است. کاتب و تاریخ کتابت آن مشخص نیست. در فهرست فنخا تاریخ کتابتش قرن ۱۲ ذکر شده است. این نسخه ۱۶۶ برگ و هر برگ ۳۲ بیت در متن و ۲۳ بیت در حاشیه دارد. این نسخه حدود نه هزار بیت دارد که حدود ۳۸۰۰ بیت آن بخش غزلیات است. صفحه آغازین بخش قصاید، غزلیات و رباعیات سرلوح، کتیبه، جدول، مربع و مثلث‌های منقش دارد. نسخه به خط نستعلیق و بیت‌های زیر آغاز و پایان نسخه است.

آغاز:

چون کج نهم به فرق خرد افسر بیان از مدح شاه اتافه زخم بر سر زبان

پایان:

در سجده رهم به آستان تو نمود از قبله نمای دل خود ممنونم

نسخه دانشگاه تهران ۴۷۰۷

این نسخه تاریخ و کتابت مشخص ندارد؛ اما در فهرست فنخا تاریخ کتابت آن قرن ۱۱ و ۱۲ نوشته شده است. نسخه ۳۲۱ برگ دارد. هر برگ ۲۶ سطر دارد؛ از ۸۳۰۰ بیت این نسخه ۳۸۰۰ بیت آن مربوط به بخش غزلیات است. صفحات این نسخه مجدول و هر غزل در یک جدول است. غیر از این نسخه، دو نسخه دیگر با شماره‌های ۶۵۱۸ و ۶۰۳۱ در دانشگاه تهران وجود دارد که بخش غزلیات آن بسیار مختصر و در حدود ۲۰۰۰ بیت است.

دانشگاه تهران ۳۵۱۸

بر اساس شرحی که در آغاز این نسخه آورده شده، این نسخه در سال ۱۰۶۵ هجری قمری به خط نستعلیق کتابت شده و کاتب آن محمدعلی شیرازی است. این نسخه حدود ۸۶۰۰ بیت دارد که ۴۴۰۰ بیت آن غزلیات طالب آملی است. کاتب در این نسخه از صفحه ۱۱۰ تا ۳۳۴ رباعیاتی از سجابی استرآبادی به صورت مورب در حاشیه و بین غزلیات نوشته است. صفحه ابتدای غزلیات کتیبه و جدول بندی دارد و بین سطرها ابری سازی شده است. در صفحه دوم بین جدول‌ها به ویژه در کنار بیت‌های پایانی، تصویر گل درآمده است.

نسخه حکمت دانشگاه تهران

این نسخه اهدایی علی اصغر حکمت به کتابخانه الهیات دانشگاه تهران است. نسخه با خط بسیار خوش نستعلیق شکسته کتابت شده است و ۲۵۱ برگ دارد که حدود ۷۰ برگ آن بخش غزلیات است. هر برگ ۵۵ بیت دارد. در بخش غزلیات، هم در وسط صفحه و هم در حاشیه بالا و پایین صفحه، غزلیات نوشته شده است. تاریخ و کتابت نسخه مشخص نیست. حدود ۳۷۰۰ بیت از این مجموعه، غزلیات طالب آملی است. در فهرست فنخا مالکیت این نسخه به بهرام بن عباسقلی سلطان اورمانی نسبت داده شده است.

نسخه‌های کتابخانه ملک

در کتابخانه ملک چهار نسخه وجود دارد که همه آنها به خط نستعلیق و مفصل‌ترین آنها نسخه شماره ۵۵۹۱ است. این نسخه شامل قصیده، ترکیب‌بند، مثنوی، غزل و رباعی و به خط نستعلیق است. از ۱۰۶۰۰ بیت موجود در این نسخه، ۴۸۰۰ بیت آن غزل است. تاریخ کتابت نسخه قرن دوازدهم است و کاتبش مشخص نیست.

آغاز:

چون کج نهم به فرق خرد افسر بیان از مدح شاه نافه زخم بر سر زبان

پایان:

این طرفه که از سحاب تعلیم مرا گوش آبستن شد و زبان زاد سخن
نسخه دیگر کتابخانه ملک به شماره ۵۵۴۳۰ است و ۲۵۱ صفحه دارد که در متن غزلیات و در حاشیه قصاید و قطعات کتابت شده است. کاتب و سال کتابت آن مشخص نیست. در بعضی از صفحات این نسخه حواشی بسیار آشفته است.

آغاز:

به ایما نکته می‌سنجد نمی‌دانم زبانش را خدایا فیض الهامی که دریابم بیانش را

پایان:

ای موی زبان طره پیچانی کو وی مغز خرد بوی پریشانی کو
در کتابخانه ملک، نسخه دیگری به شماره ۵۳۹۳ وجود دارد که کاتب آن حسین ولد رستم دریاباری است و در تاریخ ربیع‌الآخر ۱۰۶۹ آن را کتابت کرده است. غزلیات، رباعیات، قصاید و مثنوی قضا و قدر طالب از محتویات این نسخه است.

آغاز:

دلا به جام غمی کن امیدوار مرا که خوش گرفته در آغوش خود خمار مرا

پایان:

چو طالب تا به کی هامون‌نوردی یکی بازای زاین بیهوده‌گردی
آخرین نسخه کتابخانه ملک نسخه مختصری به شماره ۵۰۹۲ است که حدود ۴۲۰۰ بیت دارد و تنها حدود ۱۲۰۰ بیت آن، غزلیات طالب است. کاتب و تاریخ نگارش آن مشخص نیست. مهر و صفحه ابتدایی آن مشخص می‌کند که از نسخه‌های خطی آستان قدس بوده که به کتابخانه ملک منتقل شده است. بیت آغازین نسخه عبارت است از:
طبعم کند آتش معنی سمندری و آن گه فشانند از پر و بال آب کوثری

نسخه سپهسالار

این نسخه از نسخه‌های وقفی سپهسالار است که مهر وقف آن تاریخ ۱۵ ذی‌الحجه ۱۲۹۷ دارد و هم‌اکنون در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری نگهداری می‌شود. نسخه مختصری شامل غزلیات، یک مثنوی و رباعیات است که حدود ۳۸۰۰ بیت دارد و سه هزار بیت آن غزلیات است. قطع نسخه نیم‌خشتی باریک، ۱۵۲ برگگی و ۲۸ سطری است. کاتب آن نامشخص است؛ اما تاریخ کتابت قرن یازدهم است. کتیبه صفحه اول دارای تذهیب و عنوان غزلیات طالب آملی با مرکب آبی در وسط کادر کتابت شده است. بقیه صفحات هم مجدول است.

ضرورت تصحیح دوباره

در تصحیح آثار ادبی، اگر بیش از یک نسخه در دسترس باشد، فرصتی مغتنم برای مصحح است تا با مقابله با نسخ معتبر، به ضبط صحیح برسد و یا اگر ضبط صحیح میسر نشد، حداقل تفاوت نسخه‌ها ثبت شود. طاهری شهاب در

مقدمه تصحیح کلیات اشعار طالب، فهرست نسخه‌های خطی خارج از کشور را فقط به نقل از عبدالرشید کراچی نام برده و از نسخه‌های داخل کشور نیز آنهایی را که دیده معرفی کرده است؛ برای نمونه، از نسخه‌های مجلس فقط دو مورد را نام برده؛ درحالی‌که هم‌اکنون چهار نسخه در مجلس موجود است. از نسخه‌های دانشگاه تهران نیز به دو نسخه اشاره داشته است؛ درحالی‌که پنج نسخه در این کتابخانه موجود است. با وجود این، مرحوم طاهری در کلیات به ثبت نسخه‌های دیگر توجه نکرده (به‌جز در موارد بسیار کم) و به قدمت نسخه خود اطمینان کرده و همان را اساس قرار داده است. البته با مقایسه نسخه مجلس که نسخه اصلی در این پژوهش است با نسخه‌ای که براساس آن کلیات چاپی آماده شده است، شباهت‌های بسیاری بین این دو نسخه وجود دارد؛ مثلاً ترتیب الفبایی غزل‌ها در دو نسخه بسیار به هم نزدیک است و تعداد غزل‌های هر دو نسخه تفاوت معناداری باهم ندارد؛ اما این بدان معنا نیست که استفاده از یکی مصحح را از سایر نسخه‌ها بی‌نیاز کند. تفاوت نسخه‌های معرفی شده در این نوشتار، با نسخه‌ای که طاهری شهاب از آن استفاده کرده، به شرح زیر است:

افتادگی‌ها

افتادگی غزلیات: هشت غزل در نسخه‌های شماره ۱۰۱۹ مجلس، ملی و تهران ۶۵۱۸ کتابت شده است که در دیوان چاپی نیست و دلیل آن دسترسی نداشتن مصحح به این نسخه‌ها بوده است. البته با توجه به تعداد بسیار غزلیات طالب، هشت غزل، تعداد زیادی نیست؛ اما در تصحیح یک اثر درخور توجه است. مطلع این هشت غزل به شرح زیر است:

روا نیست تار ریسا تـا فـتـن زدن دست بر جیب و نشکافتن

(مجلس، ۱۰۱۹: گ ۳۵۸)

گر سر از اندیشه خالی شد دل ز سودا پر است شکر باری کاسه ما گر، تهی مینا پر است

(همان: گ ۱۴۷)

به هر شرار زدم پیکر ستم‌کش را نسوختم ز غم هیچ هیمة آتش را

(همان: گ ۹۲)

دوش با زلف تو صد پیچش رنگین کردیم نشتری زآن مزه تعویذ شرابین کردیم

(تهران، ۶۵۱۸: گ ۲۴)

نیشی که از تصورش اندیشه رنگین نیست گر دل کند چو خانه زنبور، نیش نیست

(همان: گ ۲۹)

فروغ حسن که در پرده دل افتاده است؟ که دل به شمع تجلی مقابل افتاده است

(ملی، ۱۰۵۸: گ ۶۹)

ز دام خلق چو سیمرخ رستم هوس است بر آستانه عزلت نشستیم هوس است

(همان: گ ۷۰)

بهار آمد چو بلبل در چمن جامی توان کردن به تکلیف طبیعت سیر گل‌ها می‌توان کردن

(همان: گ ۳۲۱)

دل پیش تو در بساط بوسی است لب چرب و زبان به چاپلوسی است

(همان: گ ۷۸)

البته غزلیاتی هم بوده که در نسخه چاپی وجود داشته است، ولی نسخه اساس این پژوهش آنها را ندارد؛ البته نسخه‌های موجود دیگر به راحتی امکان مقابله این تعداد غزل را به ما داده و کاستی در کار ایجاد نکرده است. غیر از این موارد، دو غزل دیگر هم در نسخه اساس ثبت شده است که نسخه چاپی آنها را در بخش قطعات آورده است. قالب این دو شعر غزل است و از نظر محتوا به قصیده و قطعه نزدیک است؛ ولی در قالب قطعه جای نمی‌گیرد. مجال بحث درباره محتوای غزل سبک هندی در این جا نیست؛ اما بسیاری از ویژگی‌های غزل سبک عراقی به‌ویژه محتوای غنایی، در بیشتر غزلیات این دوره تغییر کرده و وصف و مدح بسیاری به آن وارد شده است. مثل همین دو غزل که پیروزی در جنگ و قصر ممدوح را وصف می‌کند. مطلع آن دو غزل چنین است:

نصرت به فتح و فتح به اقبال یار شد عالم به وعده‌های خوش امیدوار شد

(مجلس: گ ۲۳۸)

خوشا قصری که بر وی پادشاهی را گذر باشد چو بنشیند در آن منظر جهانش در نظر باشد

(همان: گ ۲۲۸)

افتادگی ابیات: این قسمت، هم نسخه چاپی و هم نسخه خطی اساس را در بر می‌گیرد؛ به این صورت که گاه بیتی در نسخه چاپی آمده است، اما در نسخه خطی نیست. تعداد این ابیات به هفتاد بیت می‌رسد. گاهی نیز ابیاتی در نسخه اساس و سایر نسخ استفاده شده وجود دارد که در چاپ مرحوم طاهری از قلم افتاده است. این ابیات جافتاده در نسخه چاپی نزدیک به دویست بیت است. در زیر به تعدادی از این ابیات با ذکر غزل در نسخه چاپی اشاره می‌شود. در غزل شماره ۱۴ چاپی، بیت هفتم در نسخه خطی اساس نیست:

طوف حرم از دست شد ای کاش نمی‌داشت بویی صنم برهمنان از صمد ما

(آملی، ۱۳۴۶: ۲۲۵)

در غزل ۱۰۹۳، صفحه ۶۵۲ بیت زیر بعد از بیت سوم در نسخه چاپی جا افتاده است:

به شورش ابدی مژده داد دل‌ها را در آفرینش لعل لب‌ت خدای نمک

(مجلس: گ ۲۷۴)

غزل ۱۰۲۳ صفحه ۶۲۲ چاپی نسبت به نسخه خطی دو بیت زیر را در پایان غزل ندارد:

ارغنوننی سینه دارم که از تأثیر درد نغمه داوود را در خون نشانند شیونش

قدر شناسیم طالب سرمه را معذور دار عادتی کرده است چشم ما به گرد توسنش

(مجلس: گ ۲۶۴)

در غزل ۱۰۶۵، صفحه ۶۴۰ بعد از بیت اول، بیت زیر در نسخه چاپی افتاده است:

در این باران اشکی گو دکان مشو ای دل مبادا نوحه‌ای درگیرد و دیوانه گیرندش

(همان: گ ۲۶۸)

بیت زیر در نسخه چاپی هست؛ اما در نسخه خطی مجلس کتابت نشده است:

خواند ضمیرش از پس صد پرده شام تار بر لوح دل نویسی اگر بی ممداد خط

(آملی، ۱۳۴۶: ۶۴۴)

چهار بیت آغازین غزل ۱۰۱۱ با مطلع زیر در نسخه خطی افتاده است:

کم فروغ خرد گیر و نور شرع پذیر که آفتاب شریعت به از ستاره عقل
(همان: ۶۵۶)

یک بیت مانده به پایان غزل ۱۱۲۱ صفحه ۶۶۵ در نسخه چاپی کتابت نشده است:

سامان وزیدن نگرفت از چمن عیش بویی که سراسیمه دماغی نگرفتم
(مجلس: گ ۲۷۸)

بدین ترتیب، نمونه‌های درخور توجهی از افتادگی ابیات وجود دارد که استفاده از نسخه چاپی و نسخه اساس این پژوهش می‌تواند نقص و خلل افتادگی ابیات در غزلیات طالب آملی را برطرف کند.

افتادگی در واژگان و عبارات یک بیت: این افتادگی‌ها به گونه‌ای است که گاهی یک واژه یا عبارت، هم در نسخه اساس و هم در کتاب چاپ شده یکسان است. متأسفانه در بیشتر این موارد از نسخه‌های دیگر به سبب گزیده بودن نمی‌توان استفاده کرد. وجود این افتادگی‌های مشابه، نزدیک بودن هر دو نسخه را نشان می‌دهد. به غیر از نزدیک بودن تعداد غزلیات هر دو نسخه، ترتیب الفبایی نزدیک به هم در نسخه چاپی و نسخه اساس این پژوهش، هم مؤید این مطلب است. نمونه آن در صفحه ۵۵۸ چاپی دیده می‌شود:

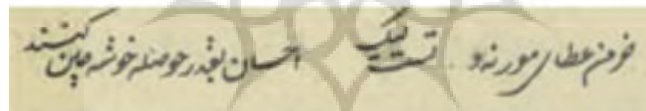
میکنند چون در اندیشه سهم غمز را

در صفحه ۲۳۰ نسخه اساس نیز همین افتادگی دیده می‌شود:

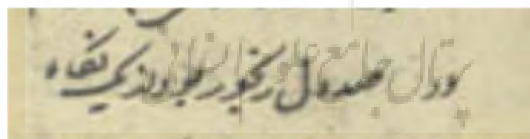
نمونه‌ای دیگر از صفحه ۵۵۱ چاپی و ۲۲۶ نسخه:

خرم عطای مور نه و تست لیک

یا نمونه‌ای دیگر از صفحه ۵۲۴ چاپی و ۲۱۲ نسخه:

در پند ز رنجور بود از يك نگاه

گاهی نیز این افتادگی مربوط به یکی از این دو نسخه است و خوشبختانه در این موارد، نسخه دیگر می‌تواند در ضبط واژه جاافتاده مؤثر واقع شود و مکمل همدیگر باشد.

نمونه‌ای از افتادگی در نسخه چاپی در صفحه ۶۱۳:

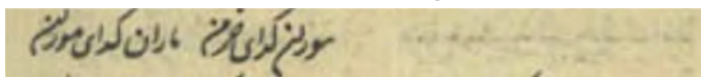
ز گوشه نظرت گر بیازگشتن عمر بی اختیار آمد باز

که با مراجعه به نسخه اساس «اشاره‌ای شد که» تکمیل کننده بیت بالا شد. نمونه‌ای دیگر صفحه ۷۴۸ چاپی است:

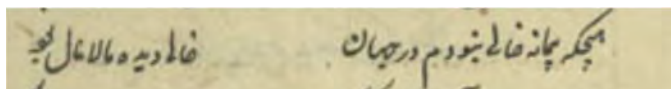
نرسد عطر لباسش به مشام طالب،

گر بتن پیرهن از بهر در پوشم

نسخه اساس این پژوهش با واژه «شگون» افتادگی را کامل می‌کند. در این قسمت نسخه اساس افتادگی‌های بیشتری نسبت به نسخه چاپی دارد؛ حتی گاهی یک مصراع کامل یا عبارتی افتاده است که خوشبختانه نسخه چاپی تکمیل‌کننده نواقص است؛ برای نمونه در صفحه ۳۵۷ نسخه مصراع اول بیت زیر وجود ندارد:

که با مراجعه به نسخه چاپی، مصراع «شد کشته قناعت یکسر تباہ و گشتند» بیت را کامل می‌کند. یا در صفحه ۲۰۰ نسخه، عبارت «خم گرم می‌بود» افتادگی را تکمیل می‌کند.

بدین شیوه در این بخش هر دو نسخه چاپی و اساس، افتادگی‌های همدیگر را کاملاً پوشش می‌دهند و در بسیاری موارد، نواقص را برطرف می‌کنند.

اختلاف در ضبط: گاهی اختلاف نسخه چاپی و نسخه خطی در ثبت کلمات دستوری مانند بر، در از وز، گر، ور و... مانند اینهاست که اختلالی در وزن و گاهی در معنا به وجود نمی‌آورد و گاهی به ندرت تفاوتی در معنا ایجاد می‌کند. در این پژوهش به این موارد اختلاف توجهی نشد؛ اما ثبت بعضی واژه‌ها، هم در نسخه چاپی و هم نسخه خطی تفاوت قابل توجهی داشت که سعی شد با توجه به قرینه‌های معنایی، سبکی و زبانی انتخاب صحیحی صورت گیرد؛ البته انتخاب‌های دیگر هم در پاورقی ذکر شد. گفتنی است این اختلاف ثبت واژه‌ها بسیار است و نمی‌توان از آنها به سادگی گذشت.

اختلاف در ضبط افعال: فعل نقطه اصلی ساختاری عبارت و شعر است و در رابطه هم‌نشینی با سایر اجزای جمله نقش مهمی دارد. همچنین برقراری رابطه معنایی مناسب نیز بر عهده فعل است. به‌ویژه اگر فعل کاربرد ردیفی داشته باشد، هم در محور افقی و هم در محور عمودی شعر تأثیرگذار است. به همین سبب، ضبط نادرست افعال جداگانه بررسی شده است. در هر دو نسخه استنادشده، گاهی شکل ضبط‌شده فعل با ساختار دستوری و معنایی آن هماهنگی ندارد. در نسخه چاپی، چندین مورد فعل در جایگاه ردیف، اشتباه ثبت شده است که با این ضبط‌های نادرست، بافت معنایی و دستوری بیت‌ها کامل نیست. غزل ۳۱۵ صفحه ۳۴۸:

بی نور شعله از دم گرمم فغان بخاست **دل آتشی نکرد که دود از دهان بخاست**

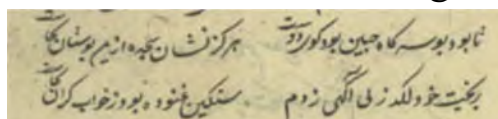
نسخه اساس «بخاست» را شکل صحیح فعل در این بیت آورده است که با فعل منفی در مصرع دوم نیز تناسب دستوری و معنایی دارد. این سازگاری دستوری و معنایی در دو بیت پایانی غزل آشکارتر است:

تا بود بوسه‌گاه جبین بود کوی دوست هرگز نشان سجده ازین بوستان بخاست

بر بخت خفته‌ام لگدی چند برزدم

سنگین غنوده بود ز خواب گران بخاست

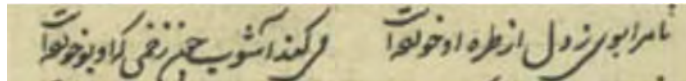
قید «هرگز» به فعل منفی نیاز دارد و «بخت خفته سنگین غنوده» در بیت پایانی با فعل «بخاست» تناسب معنایی دارد. احتمالاً نزدیکی نقطه حروف «ن» و «خ» و حتی گاهی نبود نقطه سبب این بدخوانی شده است:

در صفحه ۳۳۵ نسخه چاپی، در غزلی دیگر، ردیف فعلی «خورده است» به طور کلی به شکل «خواسته است» ضبط شده است که با ساختار معنایی غزل هم خوانی ندارد:

تا مرا بوئی زدل از طره او خواسته است میکند آشوب چون زخمی که او بو خواسته است

رابطه معنایی «بو» با «طره» در مصراع اول و همچنین «زخمی» که «بو» به آن برمی خورد و باعث بدتر شدن زخم می شود، کاملاً آشکار است و مشخص نیست مصحح یا کاتب چگونه آن را به این شکل ثبت کرده اند. نوشتار نسخه اساس به شکل زیر است:

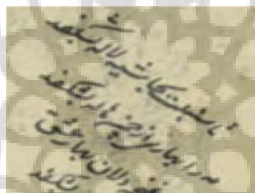

در غزلی دیگر هم به سبب نزدیکی کتابت حروف «ف و ن» ردیف فعلی «بشکفد» به صورت «بشکند» ضبط شده است.

در غزل ۴۷۷ صفحه ۴۰۹ چنین آمده است:

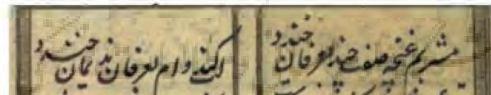
تا سنبلت بحاشیه لاله بشکند مه را بهاری از چمن هاله بشکند

معانی استعاری سنبل، لاله، مه و چمن هیچ ارتباط معنایی با فعل شکستن ندارد و با فعل شکفتن معنی روشن می شود. نوشتار نسخه اساس به شکل زیر است:

در غزل ۴۷۲، صفحه ۴۰۷ نسخه چاپی به جای ردیف فعلی «خندد»، «باشد» ثبت شده است:

مشرّبم غنچه صفت چند بفرمان باشد لب کند دام و به عرفان ندیمان باشد

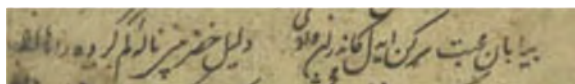
به نظر می رسد کاتب در ثبت فعل «باشد» اشتباه کرده است؛ وگرنه هیچ شباهتی بین رسم الخط دو فعل وجود ندارد. هر چند مصحح در همین بیت نیز «به عرفان» و «وام» را «به فرمان و دام» خوانده است. اینها نمونه هایی از ضبط نادرست افعالی است که کاربرد ردیفی داشته اند. در متن اشعار نیز کاربردهای نادرست افعال فراوان دیده می شود؛ مثل «دزد، نهال، بوسد، میروید، ذله پرداز، هست و فکند» که به ترتیب به جای این افعال درست به کار رفته اند: «وزد، منال، نوشد، میروید، ذله بردار، همت و نکند».

اختلاف در ضبط سایر واژه ها: بخش مهمی از این پژوهش ثبت و ضبط اختلافات بسیار و گزارش نسخه بدل هاست. ضرورت و اهمیت این بخش در این است که در نسخه چاپی، به ندرت به اختلاف نسخه ها اشاره شده است. انتخاب مناسب واژه ها به مدد وجود نسخه های معتبر و به کمک ویژگی های سبکی، زبانی و ادبی شاعر، این امکان را فراهم می کند که به ضبط و متنی نزدیک به متن مؤلف دست یابیم. اشاره به نمونه هایی از این اختلاف ضبط ها، ضرورت تصحیح دوباره این اثر را هر چه بیشتر آشکار می کند.

در غزل دوم صفحه ۲۱۹ در مصرع دوم بیت زیر:

یابان محبت سرکن ایدل کاندیرین وادی دلیل خضر بینی لاله گم کرده دامانرا

واژه «لاله و گم کرده دامان» با بیت تناسبی ندارد؛ حتی اگر مفهوم ایهامی لاله، یعنی چراغ را در نظر بگیریم، با دامان گم کرده نسبتی ندارد. مفهوم بیت بر سرگشتگی خضر تأکید دارد که «نالۀ گم کرده راهان» راهنمای اوست. در ذیل ضبط مناسب در نسخه اساس در صفحه ۵ آورده شده است:

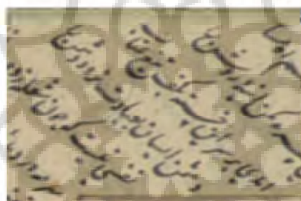
نظیر همین معنا را هم صائب تبریزی در بیت زیر آورده است:

صبر درد بی دوا را عاقبت درمان کند ناامیدی خضر ره شد رهرو گمراه را

(صائب، ۱۳۶۴: ۹۹)

در بیتی دیگر در صفحه ۲۲۷ ترکیب «تیغ متاب» بدون معنی نیست؛ اما ضبط «تیغ عتاب» نسخه اساس جنبه ادبی بیشتری به بیت می‌دهد:

آمدی بر سر این خسته بکف تیغ متاب دشمن اینسان بیادت فرود دشمن را

همچنین با در نظر گرفتن نقش قیدی ترکیب «به کف تیغ عتاب» ما را از داشتن فعل دیگری در مصرع اول بی‌نیاز می‌کند. صائب تعبیر «شمشیر عتاب» را در بیت زیر اینگونه به کار می‌برد:

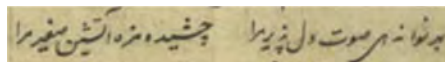
گفتم ز خط دل او نرم شود، زین غافل که خط سبز زند زهر به شمشیر عتاب

(همان: ۴۳۹)

واژه «صفیر و خمیر» از دیگر کلماتی است که در نسخه چاپی «ضمیر» ثبت شده است. در غزل ۵۶ صفحه ۲۴۷ آمده است:

بهر نوا ندهی صوت دلپذیر مرا چشیده مزه آتشین ضمیر مرا

در نسخه اساس، برگ ۸۸ به جای واژه ضمیر، صفیر آمده است که با واژه‌های نوا و صوت در مصرع اول تناسب معنایی کاملی دارد.

ترکیب «صفیر آتشین» در بیت زیر از صائب به کاربرد طالب نزدیک است:

نالۀ نی بندبندم را ز هم بیگانه کرد این صفیر آتشین جان مرا پروانه کرد

املائی نزدیک این دو واژه در جای دیگر نیز موجب بدخوانی شده است.

در غزل ۱۲۷۷ صفحه ۷۲۶ آمده است:

ما هم ز دور بانگ کلاغی رسانده ایم

هر جا بلند گشته ضمیری ز بلبل

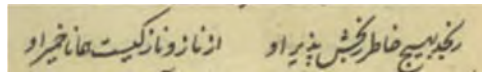
در غزل ۱۴۷۳ صفحه ۸۳۶ نیز چنین آمده است:

از ناز و نازکیست همانا ضمیر او

رنجد بهیچ ، خاطر رنجش پذیر او

واژه ضمیر در این بیت چندان نامفهوم نمی‌نماید؛ اما ضبط «خمیر» در نسخه اساس، مفهوم سرشت و آفرینش را بهتر

تداعی می‌کند:

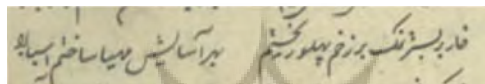

در غزلی دیگر، کلمه «خاک» به جای «خار» ثبت شده است. در صفحه ۲۳۵ غزل ۳۷ چنین آمده است:

خاک بر بستر نمک بر زخم پهلوی ریختم | بهر آسایش مهیا ساختم اسباب را

واژه خاک بر بستر اصلاً نمی‌تواند معادل معنایی نمک بر زخم ریختن در مصراع اول قرار گیرد؛ طنز موجود در

مصراع دوم که گلایه و کنایه‌ای از نداشتن آسایش است، با ضبط کلمه خار در نسخه اساس تناسب بهتری دارد:

نوع کتابت حرف «ر» در کلمه خار، باعث شده است که در جایی دیگر، ثبت واژه خامه به جای خار، معنای بیت را

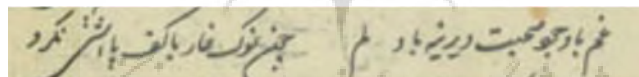
دچار خلل و نقصان کند.

در غزل ۸۱۰ صفحه ۵۳۸ آمده است:

غم با وجود صحبت دیرینه با دلم | چون نوک خامه با کف پا آشتی نکرد

تناسب معنایی خار با پا و اینکه هیچ وقت نوک خار برای کف پا دوست نمی‌شود، کلمه خامه را کاملاً بی‌معنا

می‌کند. کتابت این واژه در نسخه اساس به صورت زیر است:

در بیت زیر با ثبت نادرست کلمه شتالنگ به معنای قوزک پا به صورت شنا لنگ، معنای بیت کاملاً نامفهوم و گنگ

است.

در غزل ۱۴۵۶ صفحه ۸۲۸ آمده است:

پایها زیر از شنا لنگست چون دیوار کفش | کاش بودی در بلندی تا کمر دیوار من

لامعی گرگانی در بیت زیر به طور واضح کلمه را در معنای «قوزک پا» به کار برده است:

دریای محیط آن که ورا نیست کران، هست | بر هم ت میمون تو را زیر شتالنگ

(لامعی گرگانی، ۱۳۵۵: ۶۹)

در بیت طالب نیز کلمات کفش، پایه، کمر و بلندی تناسب معنایی کاملی با واژه شتالنگ دارند.

در جدول زیر نمونه‌های دیگری از اختلاف ثبت و ضبط واژگان با توضیح مختصر شکل نادرست و درست ارائه

می‌شود:

نسخه چاپی	توضیح	نسخه اساس
غبارت را چو صبح از خواب برخاست	غبارت - عبادت	عبادت را چو صبح از خواب
کآیت فتح و ظفر در عهد او تغییر شد	تغییر - تفسیر	کآیت فتح و ظفر در عهد او تغییر شد
دزد رنگم دل چه ربجانی شتابم دیده	دزد رنگم - در درنگم	دزد رنگم دل چه ربجانی شتابم دیده
مگر بلای غمت اهل درد را گل حسرت	مگر بلای - به کربلای	مگر بلای غمت اهل درد را گل حسرت
شراب شاهد چشمی که گاه جلوه شوخی	شراب - تورااست	شراب شاهد چشمی که گاه جلوه شوخی
ما ز ناصح سخن از زوی کرامت شنویم	کرامت - کراهت	ما ز ناصح سخن از زوی کرامت شنویم
که دولت ار مگسی رو نماید از همه سوبه	مگسی - به کسی	که دولت ار مگسی رو نماید از همه سوبه
چون قدم در وادی راحت نهاد کامل شود	کامل - کاهل	چون قدم در وادی راحت نهاد کامل شود
کجا سنجد غبارم آسمان بی فیض بینائی	غبارم - عیارم	کجا سنجد غبارم آسمان بی فیض بینائی
ای دیده طفل گریه بزیر گلیم زن	طفل - طفل	ای دیده طفل گریه بزیر گلیم زن
موافقمی تراود مسطری بازیر وبم سازت	مسطری با - مطربا	موافقمی تراود مسطری بازیر وبم سازت
چون شعله آمیز و نجس باهن چنان آمیختی	آمیز و نجس - آمیزد به	چون شعله آمیز و نجس باهن چنان آمیختی
خدایا با حبیب خویشان قرب قریب ده	خس	خدایا با حبیب خویشان قرب قریب ده
باری زمینه سر مینای می چکان	قریبم - رقیبم	باری زمینه سر مینای می چکان
هلال شام غریبان مرا بغربت برد	زمینه - ز پنبه	هلال شام غریبان مرا بغربت برد
هناز بر برکات و عنان که نیست درین ره	هلال - ملال	هناز بر برکات و عنان که نیست درین ره
	بر برکات - پر به رکاب	

البته نمونه‌هایی هم وجود دارد که ضبط نسخه چاپی بر نسخه خطی برتری دارد. در اینجا چون قصد ما ضرورت استفاده از این نسخه خطی در تصحیح دوباره است، به آن موارد اشاره نمی‌شود. این مثال‌ها و نمونه‌های ذکر شده، دلایل قانع‌کننده‌ای برای تصحیح دوباره غزلیات طالب و مقابله نسخ معرفی شده با نسخه چاپی است. گفتنی است در این پژوهش غلط‌های املائی، چاپی، رعایت‌نشدن فاصله و رسم‌النسخی نسخه چاپی نادیده گرفته شد. امید است کار تازه برای علاقه‌مندان و پژوهشگران شعر و ادب سودمند واقع شود.

نتیجه‌گیری

وجود نسخه‌های گوناگون کار را برای پژوهش دشوار می‌کند؛ اما با توجه به اینکه هر نسخه ویژگی‌های خاص خود را دارد، در رسیدن به متنی منقح و درخور استناد بسیار مفید است. تصحیح دوباره متون به سبب بودن یک یا دو چاپ از یک اثر منتفی نمی‌شود. طاهری شهاب کلیات اشعار طالب آملی را براساس یک نسخه قدیمی و معتبر تصحیح و چاپ کرده است؛ اما دسترسی به نسخه‌های معتبر دیگر امکان مقابله با نسخه چاپی را فراهم کرد تا تصحیحی جدید از غزلیات طالب آملی انجام شود. موارد زیر از نتایج این پژوهش است:

الف) با اضافه شدن غزلیاتی جدید که در نسخه چاپی وجود نداشت، مجموعه غزلیات طالب کامل‌تر شده است.

ب) بیت‌های افتاده در نسخه چاپی به مدد مقابله با نسخه‌های جدید و معتبر، به غزلیات اضافه شده است.
 پ) مقابله با نسخه‌های جدید امکان ضبط صحیح برخی واژه‌ها را در متن ابیات فراهم کرده است و یا اینکه دست‌کم با ثبت نسخه‌بدل‌ها امکان گزینش از میان چند ضبط میسر شده است.
 ت) در تصحیح دوباره، تعلیقات و فهرست‌های راهنما ارائه شده است که در نسخه چاپی وجود ندارد.
 نگارندگان این نوشتار امیدوارند تصحیح جدید غزلیات طالب آملی راهگشای مطالعات جدید در زمینه تصحیح سایر آثار ادبی باشد و برای پژوهشگران و علاقه‌مندان زبان و شعر فارسی مفید واقع شود.

پی‌نوشت

۱. از میان نسخه‌های معرفی شده، پنج نسخه در تصحیح دوباره این اثر استفاده شد که در جدول زیر نمای کلی این نسخه‌ها ارائه می‌شود. در کلیات چاپ شده از این نسخه‌ها استفاده‌ای نشده است.

ردیف	تاریخ نسخه	محل نگهداری	شماره نسخه	تعداد ابیات	استفاده شده در تصحیح قبل
۱	۱۰۴۳ ق.	کتابخانه مجلس	۱۰۱۸	کل ابیات ۹۰۰۰، غزل ۳۶۰۰	بسیار کم
۲	۱۰۵۸ ق.	کتابخانه ملی	۱۹۰۵۳	کل ابیات ۱۰۴۲۱، غزل ۵۳۷۰	استفاده نشده است.
۳	۱۰۵۸ ق.	کتابخانه مجلس	۲۰۸۰۲	۳۴۰۰ بیت غزل	استفاده نشده است.
۴	بی تا	کتابخانه مجلس	۱۰۱۹	کل ابیات ۱۹۶۰۰، غزل حدود ۱۳۰۰۰ بیت	استفاده نشده است.
۵	بی تا	حکمت، دانشگاه تهران	۲۱۷ K	۴۰۰۰ بیت غزل	استفاده نشده است.

منابع

- ۱- آذر بیگدلی، لطفعلی بیک (۱۳۳۴). *آتشکده آذر*، تصحیح و تحشیه حسن سادات ناصری، تهران: امیرکبیر.
- ۲- آزاد بلگرامی، غلامعلی (۱۳۹۳). *سرو آزاد*، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: سفیر اردهال.
- ۳- آملی، طالب (۱۰۴۳). *مجموعه شعر، نسخه شماره ۱۰۱۸ مجلس شورای اسلامی*.
- ۴- ----- (۱۰۵۲). *مجموعه شعر، نسخه شماره ۲۱۷، اهدایی علی اصغر حکمت، دانشگاه تهران*.
- ۵- ----- (۱۰۵۸). *مجموعه شعر، نسخه شماره ۱۹۵۳ کتابخانه ملی*.
- ۶- ----- (۱۰۵۸). *مجموعه شعر، نسخه شماره ۲۰۸۰۲ مجلس شورای اسلامی*.
- ۷- ----- (۱۰۶۵). *مجموعه شعر، نسخه شماره ۳۵۱۸، کاتب: محمدعلی شیرازی، دانشگاه تهران*.
- ۸- ----- (۱۰۶۹). *مجموعه شعر، نسخه شماره ۵۳۹۳، کاتب: حسین دریاباری، کتابخانه ملک*.
- ۹- ----- (۱۳۴۶). *کلیات اشعار طالب*، تصحیح سیدمحمد طاهری شهاب، تهران: سنایی.
- ۱۰- ----- (بی تا). *مجموعه شعر، نسخه شماره ۱۰۱۹ مجلس شورای اسلامی*.

- ۱۱- ----- (بی تا). مجموعه شعر، نسخه شماره ۱۲ رهی معیری مجلس شورای اسلامی.
- ۱۲- ----- (بی تا). مجموعه شعر، نسخه شماره ۴۷۰۷ دانشگاه تهران.
- ۱۳- ----- (بی تا). مجموعه شعر، نسخه شماره ۶۵۱۸ دانشگاه تهران.
- ۱۴- ----- (بی تا). مجموعه شعر، نسخه شماره ۵۵۹۱ کتابخانه ملک.
- ۱۵- ----- (بی تا). مجموعه شعر، نسخه شماره ۵۵۴۳ کتابخانه ملک.
- ۱۶- ----- (بی تا) مجموعه شعر، نسخه شماره ۵۰۹۲ کتابخانه ملک.
- ۱۷- ----- (بی تا). مجموعه شعر، نسخه شماره ۱۲۷ سپهسالار، کتابخانه مدرسه عالی مطهری.
- ۱۸- اوحدی، تقی‌الدین محمد (۱۳۸۸). *عرفات العاشقین و عرصات العارفین*، ج ۴، تصحیح محسن ناجی، تهران: اساطیر.
- ۱۹- جهانبخش، جويا (۱۳۸۷). «تأملات نظری کارآمد در تصحیح متون»، *آینه میراث*، ۴۲، ۲۴-۷۳.
- ۲۰- جهانگیر گورکانی، نورالدین محمد (۱۳۵۹). *توزک جهانگیری*، تصحیح محمدهاشم، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ۲۱- خان‌آرزو، سراج‌الدین (۱۹۷۷). *سراج منیر*، تصحیح سیدمحمد اکرام، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- ۲۲- درایتی، مصطفی (۱۳۹۱). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران فنخا*، ج ۱۵، تهران: مرکز اسناد.
- ۲۳- رزاقی شانی، علی (۱۳۸۶). *مشاهیر ایرانی طالب‌آملی*، تهران: تیرگان.
- ۲۴- رئیسی، احسان (۱۳۹۴). «ضرورت تصحیح مجدد مجموعه رسائل عزیز بن محمد نسفی»، *آینه میراث*، ۵۷، ۳۲۵-۳۴۶.
- ۲۵- صائب تبریزی (۱۳۶۴). *دیوان صائب*، مصحح: محمد قهرمان، تهران: علمی و فرهنگی.
- ۲۶- عیدگاه طرهبه‌ای، وحید (۱۳۹۴). «تصحیح بیت‌هایی از کلیات طالب‌آملی» *نامه فرهنگستان*، ۵، ۷۹-۹۲.
- ۲۷- فخرالزمانی، ملاعبدالنبی (۱۳۶۳). *تذکره مینخانه*، مصحح: احمد گلچین معانی، تهران: اقبال، چاپ چهارم.
- ۲۸- قاطعی هروی (۱۹۷۹). *مجمع الشعراء جهانگیری*، مصحح: محمد سلیم اختر، کراچی: مرکز تحقیقات آسیای میانه.
- ۲۹- قنبری، محمدرضا (۱۳۸۳). *زندگی و شعر طالب‌آملی*، تهران: زوار.
- ۳۰- قهرمان، محمد (۱۳۷۸). *صیادان معنی*، تهران: امیرکبیر.
- ۳۱- گودرزی، فرامرز (۱۳۸۲). *زندگی و کارنامه ادبی طالب*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۳۲- لامعی گرگانی، ابوالحسن (۱۳۵۵). *دیوان لامعی*، مصحح: محمد دبیرسیاقی، تهران: سازمان انتشارات اشرفی، چاپ دوم.
- ۳۳- لاهوری، عبدالستار (۱۳۸۵). *مجالس جهانگیری*، تصحیح عارف نوشاهی و معین نظامی، تهران: میراث مکتوب.
- ۳۴- لاهوری، منیر (۱۹۷۷). *کارنامه*، تصحیح سیدمحمد اکرام، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- ۳۵- مومتن، زین‌العابدین (۱۳۷۱). *تحول شعر فارسی*، تهران: طهوری.
- ۳۶- نصرآبادی، محمدطاهر (۱۳۷۸). *تذکره نصرآبادی*، تصحیح و تحشیه محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.
- ۳۷- نعمانی، شبلی (۱۳۶۳). *شعر العجم یا تاریخ شعرا و ادبیات ایران*، ترجمه محمدتقی فخر داعی، تهران: دنیای کتاب.

- ۳۸- نقوی، علیرضا (۱۳۴۷). تذکره‌نویسی فارسی در هند و پاکستان، تهران: علمی.
- ۳۹- یلمه‌ها، احمدرضا (۱۳۹۰). «بررسی و تحلیل نوعی از تصرفات کاتبان در نسخه‌های خطی»، پژوهش‌نامه ادبیات تعلیمی، شماره ۹، ۱۳۹-۱۶۲.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی